

Ο κοινωνικός αποκλεισμός των Τσιγγάνων Ζεφυρίου, αποτέλεσμα της κακής πληθυσμιακής και κοινωνικής τους κατάστασης

Λιακόπουλος Γεώργιος, Εκπαιδευτικός Π.Ε., Διευθυντής Δημοτικού Σχολείου, Μέλος Ερευνητικής Ομάδας Ι.Τ.Σ.Μ.Ε.Χ.
Μανιώτης Ιωάννης, Εκπαιδευτικός Π.Ε., Διευθυντής Δημοτικού Σχολείου, Μέλος Ερευνητικής Ομάδας Ι.Τ.Σ.Μ.Ε.Χ.

Οι Τσιγγάνοι αποτελούν μια διακριτή κουλτούρα μέσα στα πλαίσια της Ελληνικής κοινωνίας, έχοντας υιοθετήσει πολλά στοιχεία από αυτήν.

Η αντίληψη των Τσιγγάνων για το χώρο, το χρόνο, το χρήμα ή την εργασία, ή οι εξωπραγματικές τους δραστηριότητες και οι διαφορετικοί ηθικοί κώδικες συντήρησαν την επιφυλακτικότητα των άλλων ομάδων που τους κράτησαν στο χώρο του περιθωρίου. Στο πλαίσιο ενός αναπτυσσόμενου βιομηχανικού κράτους και μιας ομογενοποιημένης με βάση τα δυτικά πρότυπα κοινωνίας, μια κουλτούρα τόσο αλλιώτικη και πολίτες τόσο απροσδιόριστοι, είναι εκ προοιμίου απαγορευμένοι. Οι πολιτιστικές διαφορές μεταλλάσσονται σε κοινωνικές αντιθέσεις και οδηγούν στην απόρριψη και τη σύγκρουση.

Η διαφορετικότητά τους αυτή δεν επέτρεψε την άρση των διαχωριστικών γραμμών και την ενσωμάτωσή τους και τους καθήλωσε στο χώρο του περιθωρίου, στην απομόνωση και στην γκετοποίηση.

Όλοι μας γνωρίζουμε την αλματώδη εξέλιξη της τεχνολογίας η οποία συμπαρασέρνει όλους τους παράγοντες των κοινωνικών λειτουργιών. Επαγγέλματα με παράδοση αφήνουν τη θέση σε κάποια καινούρια πιο παραγωγικά πιο αποδοτικά. Η εξειδίκευση των γενικών λειτουργιών της κοινωνίας γίνεται απαραίτητη. Το άτομο πλέον από κοινωνικοοικονομικά αυτόνομο γίνεται εξαρτώμενο, εργάζεται εξειδικευμένα και φυσικά πιο ποιοτικά και αποδοτικά. Η εξειδίκευση αυτή λοιπόν βρίσκεται σε συνεχή αγώνα δρόμου για να προλάβει τις συντελούμενες συνεχώς μεταβολές. Η κοινωνία λοιπόν με βάση τα παραπάνω επιλέγει πρόσωπα που θα υπηρετήσουν τις λειτουργίες της. Στην επιλογή αυτή αποκλείονται - απορρίπτονται όλα εκείνα τα πρόσωπα και ομάδες που δε διαθέτουν τ' απαιτούμενα προσόντα, είτε παιδείας, είτε δεξιοτήτων, είτε πολλές φορές και ηλικίας. Κι εδώ βρίσκεται το πρόβλημα του κοινωνικού αποκλεισμού των Τσιγγάνων από την ελληνική κοινωνία, ενώ δικαιωματικά βιώνουν ως Έλληνες πολίτες συνταγματικώς ισότιμα. Ο κοινωνικός τους αποκλεισμός κατά την εκτίμησή μας ξεκινά από τον αναλφαβητισμό τους ως αποτέλεσμα της μη φοίτησης στο σχολείο, αν και τούτο ως μορφωτικό αγαθό τους παρέχεται αδιακρίτως. Επομένως ο κοινωνικός αποκλεισμός είναι διαφορετικό του ρατσισμού όπου το άτομο απορρίπτεται a priori για την ιδεολογική (θρησκευτική και πολιτική), τη φυλετική και την κοινωνική του ταυτότητα. Έτσι η απόρριψη αυτή του σχολείου, σε πρώτη φάση τους οδηγεί στον αυτοαποκλεισμό τους, αφού όλοι μας γνωρίζουμε πως οι σχολικές γνώσεις αποτελούν τη βάση για κάθε επαγγελματική κατάρτιση. Το αν τώρα, όπως θα δούμε και παρακάτω, ελλείπουν όλες εκείνες οι προϋποθέσεις που εμποδίζουν τη σχολειοποίηση των παιδιών σήμερα και αύριο τους οδηγούν στον κοινωνικό τους αποκλεισμό, είναι ένα θέμα για το οποίο έχουμε τις προτάσεις μας. Η μη φοίτηση των Τσιγγανοπαίδων στο σχολείο εντοπίζεται από έρευνα της 11ης Περιφέρειας Σχολικού Συμβούλου Δυτικής Αττικής και εστιάζεται στους παρακάτω λόγους:

1. Κοινωνικοοικονομικοί παράγοντες της οικογένειας - Πληθυσμιακή και κοινωνική κατάσταση

Ηλικία γάμου: Ο Μ. Όρος ηλικίας για τους άνδρες είναι 21 ετών και για τις γυναίκες κάτω των 20 ετών. Το 7,43% παντρεύεται μεταξύ των ηλικιών 11 - 15 και αντίστοιχο περίπου ποσοστό για τις ηλικίες 26 - 31 ετών. Το μεγαλύτερο ποσοστό (51%) παντρεύεται μεταξύ των ετών 16 - 20.

Ηλικίες γάμου γονέων	Αριθμός Οικογενειών	Ποσοστό %
11 – 16 ετών	3	7,43
16 – 20 ετών	62	51,24
21 – 26 ετών	39	32,24
26 – 31 ετών	11	9,09
Σύνολο	121	100,00

Τεκνοποιία: Ως προς τον αριθμό των παιδιών παρατηρούμε πως από το 3ο παιδί και πάνω έχει το 78% των οικογενειών τους. Υπάρχουν ακόμα και οικογένειες με 8 - 11 παιδιά. Το 20% έχει 4 παιδιά. Κανένα παιδί δηλώνουν τα νιόπαντρα ζευγάρια. Η διαφορά μεταξύ του 3ου και 4ου παιδιού κυμαίνεται στις 12 μονάδες, ενώ μεταξύ του 4ου και 5ου στις 9 ποσοστιαίες μονάδες. Ο Μ.Ο. των παιδιών κατά οικογένεια είναι 4,7 παιδιά.

Αριθμός παιδιών	Αριθμός Οικογενειών	Ποσοστό %
0	4	1,9
1	17	8
2	25	11,7
3	27	12,6
4	44	21
5	31	14,5
6	27	12,6
7	19	8,9
8	6	2,8
9	4	1,9
10	8	3,8
11	0	0
12	1	0,5
	213	100

Μορφωτικό επίπεδο: Σύμφωνα με το δείγμα μας, το 50% των ανδρών και το 80% των γυναικών είναι αναλφάβητοι. Το 13,1% των ανδρών και το 5,1% των γυναικών έχουν φοιτήσει στη Α' τάξη του Δημοτικού Σχολείου. Όσο ανεβαίνουμε τις τάξεις ακολουθείται φθίνουσα πορεία. Για τους άνδρες μόλις το 8% έχει απολυτήριο από το Δημοτικό και για τις γυναίκες το 1,9%.

Η φοίτηση στο Γυμνάσιο κυμαίνεται στο 2,3% και στο Λύκειο 1,4% για τους άνδρες και για τις γυναίκες στο 1,4% για το Γυμνάσιο και 0,4% στο Λύκειο. Η μόρφωση στους άνδρες υπερτερεί έναντι των γυναικών.

Εδώ επιβεβαιώνεται, η αντίληψη των Τσιγγάνων για την κοινωνική θέση της γυναίκας καθώς η διαφορά του μορφωτικού τους επιπέδου πλησιάζει τις 30 ποσοστιαίες μονάδες. Η εμφάνιση όμως, έστω και αυτών των χαμηλών ποσοστών στην δευτεροβάθμια εκπαίδευση είναι ενθαρρυντική ως προς τις τάσεις που εμφανίζονται στην κοινωνία τους.

Μορφωτικό επίπεδο		Ανδρών		Γυναικών	
α/α		Συχνότητα	Ποσοστό (%)	Συχνότητα	Ποσοστό(%)
1	Αναλφάβητοι	108	50,7	171	80,3
2	Α' Δημοτ.	28	13,1	111	5,1
3	Β' Δημοτ.	25	11,8	8	3,7
4	Γ' Δημοτ.	16	7,5	6	2,9
5	Δ' Δημοτ.	7	3,3	6	2,9
6	Ε' Δημοτ.	4	1,9	3	1,4
7	ΣΤ' Δημοτ.	17	8	4	1,9
8	Γυμνάσιο	5	2,3	3	1,4
9	Λύκειο	3	1,4	1	0,4
Σύνολο		213	100	213	100

Επαγγέλματα: Ως προς το είδος των επαγγελμάτων τους, οι έμποροι και οι μικροπωλητές κατέχουν το 45%. Κυριαρχούν δηλαδή τα συναλλακτικά επαγγέλματα. Επίσης οι οικοδόμοι και οι εργάτες (10% και 13% αντίστοιχα) εμφανίζουν τάση για μόνιμη εγκατάσταση στο Ζεφύρι. Επισιτιστικά ή στεγασμένα επαγγέλματα δε δηλώθηκαν.

Επαγγέλματα (ανδρών)	Συχνότητα	Ποσοστό (%)
Άνεργοι	19	9
Έμποροι	14	6
Εργάτες	28	13
Μικροπωλητές	21	10
Οικοδόμοι	21	10
Παλαιοπώλες	50	23
Μανάβηδες	8	4
Οδηγοί	4	2
Μουσικοί	3	2
Οικιακά	20	9
Συνταξιούχοι	4	2
Διάφορα	21	10
Σύνολο	213	100

Είδος κατοικίας: (Τρόπος Στέγασης). Το 81% των Τσιγγάνων στεγάζεται σε ιδιόκτητο σπίτι. Το 7% σε ενοικιαζόμενο και το 11,2% σε σκηνή. Εκτιμούμε, ότι εδώ φαίνεται ξεκάθαρα η τάση της κοινωνίας των Τσιγγάνων για μόνιμη εγκατάσταση σε συγκεκριμένο γεωγραφικό χώρο και τούτο αποτελεί βασικό στοιχείο της κοινωνικοποίησής τους.

Τρόπος στέγασης	Αριθμός Νοικοκυριών	Ποσοστό (%)
Ιδιοκτησία	173	81,22
Ενοίκιο	16	7,52
Σκηνή	24	11,26

Κατοικία μ2 κατ' άτομο: Η έκταση των σπιτιών δεν εκπληρώνει τις στοιχειώδεις συνθήκες διαβίωσης και είναι προβληματική, γιατί τα τετραγωνικά μέτρα που καλύπτει μία κατοικία δεν υπερβαίνουν το όριο των 70 μ2 για μία τετραμελή οικογένεια. Το πρόβλημα αυξάνεται καθώς ο Μ.Ο. τεκνοποίησης για τις οικογένειες των Τσιγγάνων κυμαίνεται στα 5 παιδιά. Έτσι η οικογένεια αποτελείται από 6 - 7 άτομα και ζει κάτω από προβληματικές συνθήκες. Ο Μ.Ο. μ2 κατ' άτομο είναι 6,6 μ2 και 44 μ2 κατά οικογένεια.

Παρατηρούμε ακόμα πως ένα 10% ζει με σχετική άνεση, (πάνω από 100 μ2) (Αποδεκτός Μ.Ο. κατοικίας κατ' άτομο 30 μ2 το ελάχιστο).

Επιφάνεια μ2	Ιδιοκτησία	%	Ενοίκιο	%	Σκηνή (1)
10	6	3,5	8	50	
20	23	13,2			
30	25	14,5	1	6,2	24
40	18	10,4	2	12,5	
50	20	11,6			
60	25	14,5			
70	16	9,2	2	12,5	
80	19	11,0	3	18,8	
90	4	2,3			
100	7	4,0			
120	5	2,9			
120	5	2,9			
	173		16	100	

(1) Η σκηνή λογαριάζεται σε 24 τ.μ.

Οικιακός εξοπλισμός: Στα νοικοκυριά που ηλεκτροδοτούνται, εμφανίζεται ως απαραίτητη η τηλεόραση κατά 70%, εκτός από τις σκηνές, που δεν ηλεκτροδοτούνται. Η βιβλιοθήκη είναι ανύπαρκτη (1,87%), ενώ άλλα οικιακά μέσα, όπως η κουζίνα (40%), το ραδιόφωνο (41%), το πλυντήριο (26%), το βίντεο (20%) έχουν μικρή παρουσία. Το αυτοκίνητο με τη χρήση του ως επαγγελματικό εργαλείο έχει σημαντική παρουσία (44%). Αξιοσημείωτο είναι, ότι μόνο το 41% των νοικοκυριών έχουν λουτρό ως μέσο βασικής καθαριότητας και υγιεινής. Το ζήτημα της καθαριότητας και της υγιεινής είναι ένα γενικότερο πρόβλημα, ιδιαίτερα για τα μετακινούμενα νοικοκυριά.

Οικιακός Εξοπλισμός	TV	Ραδιόφωνο	Video	Κουζίνα	WC	Πλυντήριο	Βιβλιοθ.	Αυτ.
Αριθμός	149	88	42	84	87	55	3	95
Ποσοστό %	70	41	20	40	41	26	1,87	44

2. Παιδεία και εκπαίδευση των Τσιγγάνων

Η συνεχής μετακίνηση των Τσιγγάνων και η νομαδική τους κοινωνική οργάνωση, τους κράτησε μακριά από το εκπαιδευτικό μας σύστημα. Οι Τσιγγάνοι έχουν την αίσθηση ότι η σχολική εκπαίδευση είναι χαμένος χρόνος για τα Τσιγγανόπαιδα καθώς τους προσφέρει γνώσεις που τους είναι άχρηστες.

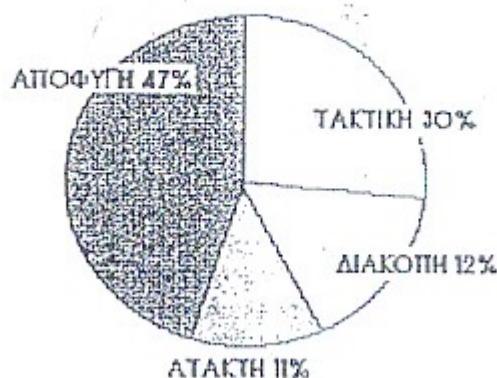
«Ο Τσιγγάνος γονιός στέλνοντας το παιδί στο σχολείο διακινδυνεύει τη διατήρηση της κουλτούρας του, καθώς το παιδί εκτίθεται σε ένα σύστημα αξιών που δεν είναι οι δικές του και έτσι το σχολείο αποτελεί μια απειλή αφομοίωσης»[1]. «Οι Τσιγγάνοι θα μπορούσε να πει κανείς κινούνται ανάμεσα στο χρήσιμο και στο ωφέλιμο. Δηλαδή τα γράμματα, η μόρφωση γενικότερα

βαραίνει από τη χρηστική τους λειτουργικότητα και όχι από την απλή ωφελιμότητά τους.»[2]

Πλήθος ερευνών επιβεβαιώνουν το θέμα της προβληματικής σχολικής φοίτησης των Τσιγγανοπαίδων, το οποίο θεωρούν ως τη βασική πηγή τροφoδότησης του κοινωνικού αποκλεισμού των Τσιγγάνων.

Ανάλογη έρευνα στα σχολεία του Ζεφυρίου έδειξε: Η ποσοστιαία κατανομή της φοίτησης σε σύνολο 271 μαθητών είναι 30% τακτική, 11% άτακτη, 12% διακοπή και 47% αποφυγή, ποσοστό πολύ σοβαρό που οδηγεί την κοινωνία αυτή σ' αναλφαβητισμό.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ
φοίτησης των τσιγγανοπαίδων Ζεφυρίου Αττικής

3. Αλληλοαποδοχή και αλληλοαπόρριψη

Αν ανατρέξουμε στην έρευνα της 4ης Περιφέρειας Σχ. Συμβούλου Δ. Αττικής με θέμα «Η αλληλοαποδοχή Τσιγγάνων και μη κατοίκων Ζεφυρίου» παρατηρούμε τα εξής γύρω απ' την αλληλοαποδοχή των δυο ενδοομάδων γονέων τσιγγανοπαίδων και μη, η οποία με βεβαιότητα μπορούμε να πούμε, πως επηρεάζει σοβαρά τη φοίτηση των τσιγγανοπαίδων και αποτελεί βασικό λόγο στον κοινωνικό αποκλεισμό των Τσιγγάνων.

Ο Μ.Ο. αποδοχής των τσιγγάνων απ' τους μη τσιγγάνους είναι 26%, ενώ των μη Τσιγγάνων απ' τους Τσιγγάνους 77%. Εισερχόμενος κανένας στα επιμέρους στοιχεία, της αλληλοαποδοχής του επίμαχου θέματος, της εκπαίδευσης των παιδιών τους βλέπει, πως οι Τσιγγάνοι θέλουν τη συν/ση 60 - 70% περίπου, ενώ οι μη Τσιγγάνοι γύρω στο 22 - 35%.

Σ' ένα τέτοιο λοιπόν περιβάλλον με χαμηλό δείκτη αλληλοαποδοχής η συμπεριφορά των τσιγγανοπαίδων διακρίνεται από:

- Επιθετικότητα προς όλα τα μέλη της ομάδας.
- Έλλειψη σεβασμού προς τον εξοπλισμό του σχολείου.
- Έλλειψη σεβασμού προς κάθε κοινωνικό κανόνα, ακόμα και στους πιο απλούς στα παιχνίδια.
- Ατιμέλητη περιβολή, «ξυπολησιά» κακοί τρόποι συμπεριφοράς.
- Συναισθήματα μειονεκτικότητας για την απόρριψή τους από τους άλλους, τους οποίους αποκαλούν «λευκούς» ή «μπαλαμούς».

«Αν δεν καλλιεργήσουμε την αλληλοαποδοχή η οποία θα στηρίζεται στην αμοιβαιότητα των σχέσεων, κάθε εκπαιδευτικό μέσο και προσπάθεια ακυρώνεται».[3]

Παράμετροι	Ποσότητα Αποδοχής Μη Τσιγγάνοι	Τσιγγάνοι
1. Φύλο	23	77
2. Επάγγελμα	39	77
3. Μόρφωση	28	77
4. Κατοικία	21	85
Ιδιόκτητη	24	81
Ενοίκιο	17	90
5. Ηλικία	25	75
Μέχρι 20 ετών	43	74
21-35 ετών	27	74
36 και άνω	15	77
6. Αριθμός παιδιών	29	76
Με 0 παιδιά	32	69
Με 1 παιδί	25	76
2 παιδιά	19,2	77
3 παιδιά	22	71
4 παιδιά	18	81
5 και πάνω παιδιά	-	83
7. Την καταγωγή	22,5	78
Ντόπιοι	20	77
Μέτοικοι	25	79
8. Ο Μ. Όρος αποδοχής	26	77

Αξιολογώντας τα στοιχεία της έρευνας είμαστε σε θέση, να πούμε, πως βασικό στοιχείο, το οποίο μακροπρόθεσμα μπορεί, να δώσει σοβαρή λύση στο πρόβλημα αυτό (της σχολικής φοίτησης), είναι η διαδικασία της κοινωνικοποίησής τους, η οποία οπωσδήποτε θα περάσει από ένα πρόγραμμα, που θα κινηθεί στους άξονες: Ποιότητα ζωής, συμμετοχή στη λειτουργία των οργάνων της πολιτείας και παιδεία με την έννοια της εκπαίδευσης στην πρώτη φάση.

1. Ποιότητα Ζωής:

- Μακροπρόθεσμο στεγαστικό πρόγραμμα με συμμετοχή τους, αφού υπάρχει σ' αυτούς ροπή και τάση σοβαρή μόνιμης εγκατάστασης.
- Ίδρυση δημοτικών λουτρών, πλυντηρίων ρούχων, αφοδευτηρίων και παροχή νερού κατά γειτονιά για να λύσουν προσωρινά το πρόβλημα της καθαριότητας.
- Εγκατάσταση δημοσίων υπηρεσιών μέσα στο χώρο τους.
- Λειτουργία λέσχης συγκέντρωσής τους, ώστε να είναι δυνατή η ομαδική τους κοινωνική καθοδήγηση μέσ' από τα διάφορα εκπολιτιστικά και επιμορφωτικά προγράμματα.
- Συμμετοχή των Τσιγγάνων στα κέντρα λήψης αποφάσεων και Δημόσιας Διοίκησης, που προϋποθέτει οπωσδήποτε την καλή οργάνωσή τους σαν κοινωνική ομάδα.
- Ευρύτατο πρόγραμμα για την άρση των αιτιών της μη αλληλοαποδοχής των Τσιγγάνων από τους μη Τσιγγάνους και το αντίθετο.
- Σεβασμό στη διαφορετικότητα των Τσιγγάνων, στην αυτοδιάθεσή τους, στον τρόπο ζωής τους και στη διατήρηση της πολιτιστικής τους ταυτότητας.

2. Παιδεία και Εκπαίδευση:

- Να μελετηθεί η ίδρυση σχολείων μέσα στους τσιγγάνικους καταυλισμούς και η στελέχωσή τους μ' έμπειρο προσωπικό επιστημονικής συγκρότησης και θέλησης να υπηρετήσουν τους Τσιγγανόπαιδες, υλικοτεχνική υποδομή και πρόγραμμα αναβαθμισμένο.
- Προώθηση Τσιγγάνων μέσ' από διαδικασίες και εκπαιδευτικά προγράμματα σε θέσεις δασκάλων, ώστε να είναι περισσότερο εξοικειωμένοι με την κουλτούρα τους, η οποία διευκολύνει την όλη εκπαιδευτική διαδικασία παραγωγικά.
- Ίδρυση Ολοήμερου Σχολείου, που θα καλύπτει Νηπιακό Σταθμό, Νηπιαγωγείο και Δημοτικό Σχολείο με παροχή ενός γεύματος. Αυτό θα είναι ένα βασικό στοιχείο κοινωνικοποίησής τους και ενίσχυση της οικογένειας, η οποία στην αναζήτηση εργασίας αναγκάζεται να μετακινείται οικογενειακά ή να χρησιμοποιεί τα ίδια της τα παιδιά για φύλαξη των μικρότερων.
- Φιλοξενία των Τσιγγανοπαίδων σε διάφορες παιδικές κατασκηνώσεις των διαφόρων φορέων.
- Ίδρυση επαγγελματικών εργαστηρίων μέσα στο χώρο των σχολείων ή και στον χώρο της κοινωνίας τους, για προώθηση του επαγγελματισμού τους στα στεγασμένα επαγγέλματα.

Τα παραπάνω είναι υλοποιήσιμα, αν για ορισμένες παροχές της δημόσιας εξουσίας π.χ. επιδόματα πολυτεκνίας, τοκετών, γάμου, εισαγωγής χωρίς δαπάνη στα νοσοκομεία και γενικά περίθαλψης, άδεια οδήγησης αυτοκινήτου, μικροπωλητή κ.λ.π. απαιτείται προηγουμένως η βεβαίωση φοίτησης των παιδιών τους στο σχολείο. Η πρόταση αυτή εκφράζει απόψεις όλων των φορέων που εμπλέκονται με την εκπαίδευση των παιδιών αυτών.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

- [1]. Γ.Γ.Λ.Ε. (1996). Η εκπαίδευση των Τσιγγάνων στην Ελλάδα. Αθήνα σ. 21.
2. Πρακτικά συνάντησης (1986). Η εκπαίδευση των Τσιγγάνων. Αθήνα σ. 36.
3. Πετρουλάκης, Ν. (2000). Οι Τσιγγάνοι μπροστά στο 2000. Αθήνα. Ανέκδοτα Πρακτικά.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Βασιλειάδου, Μ. (8 - 1 - 1995). Στερεότυπα και Προκαταλήψεις - Απομόνωση των Ελλήνων ΡΟΜ. Αθήνα: Εφημερίδα «Καθημερινή».
- Βεργιδής, Δ. (1995). Νεορατσισμός και Σχολείο - Περίπτωση των Τσιγγανοπαίδων. Αθήνα: Σύγχρονη Εκπαίδευση, τεύχος 81, σελ. 51 - 62.
- Βλαχος, Γ. (1994). Προκαταλήψεις και Στερεότυπα. Δημιουργία - Αντιμετώπιση. Αθήνα: Γ.Γ.Λ.Ε.
- Γκοτοβός, Α. (1996). Ρατσισμός - Κοινωνικές - Ψυχολογικές και Παιδαγωγικές όψεις μιας ιδεολογίας και Πρακτικής. Αθήνα: Γ.Γ.Λ.Ε.
- Γ.Γ.Λ.Ε. (1986). Για την αντιμετώπιση των εκπαιδευτικών προβλημάτων των Τσιγγάνων Μελέτη. Αθήνα Γ.Γ.Λ.Ε.
- Γ.Γ.Λ.Ε. (1996). Η Εκπαίδευση των Τσιγγάνων στην Ελλάδα. Αθήνα: Γ.Γ.Λ.Ε.
- Γεωργογιαννής, Π. (1997). Θέματα Διαπολιτισμικής Εκπαίδευσης. Αθήνα: Gutenberg.
- Γρηγοριαδής, Ε. (1997). Τσιγγάνοι - Περιθωριοποίηση και Κοινωνικός Αποκλεισμός. Περιοδικό «Τσιγγάνικος Λόγος» τ. 3, Αθήνα: Ι.ΤΣ.Μ.Ε.Χ.
- Μαρκου, Γ. (1996). Η πολυπολιτισμικότητα της Ελληνικής Κοινωνίας. Αθήνα: Γ.Γ.Λ.Ε.
- Μαντζιώρη, Ε. (2000). Αλληλοαποδοχή και Αλληλοαπόρριψη Τσιγγάνων και μη Τσιγγάνων. Περιοδικό «Τσιγγάνικος Λόγος» τ. 5, Αθήνα: Ι.ΤΣ.Μ.Ε.Χ.
- Παυλή - Κορρέ, Μ. (1996). Η εκπαίδευση των Τσιγγάνων στην Ελλάδα. Αθήνα: Γ.Γ.Λ.Ε.